

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE DREPT
ȘCOALA DOCTORALĂ DE DREPT

PROTECȚIA CONSTITUȚIONALĂ
A LIBERTĂȚII CONȘTIINȚEI

Rezumatul tezei de doctorat

Coordonator Științific:

Prof. Univ. Dr. Ștefan DEACONU

Student Doctorand:

Mihail SAS (STĂNESCU-SAS)

București

2024

1. Premisele tezei

Aceasta este o teză despre libertate, ca însușire constitutivă a ființei umane, și despre rolul oricărui drept fundamental, ca parte a dreptului pozitiv, de limită și deopotrivă de garanție a exercițiului libertății. De asemenea, este o teză despre egalitate, înțeleasă în cheia dreptății, în exercițiul unui drept fundamental care, în dimensiunea lui interioară, constituie cauza factuală și juridică a exercițiului celorlalte drepturi fundamentale, în raport cu care, în dimensiunea lui exterioară, conferă uneori un spor de protecție. Și, totodată, este o teză despre libertatea conștiinței, ca poartă către înțelegerea parametrilor axiologici ai unei societăți democratice, bazată pe raportarea relațiilor interumane la un sistem coerent și funcțional de valori precum libertatea, egalitatea, dreptatea, pluralismul, toleranța, statul de drept, reflectat asupra sistemului drepturilor fundamentale. Succesul acestuia depinde de înțelegerea și funcționarea corectă a libertății conștiinței ca drept fundamental, ceea ce depinde de modul în care aceasta este protejată la nivel constituțional.

1. Cadrul cercetării

Identitatea democratică a statului, împreună cu valorile democratice care o compun, nu sunt creația legiuitorului pozitiv, ci fac parte din cultura democratică în care selectarea de către acesta a valorilor democratice, prin intermediul normelor juridice care reflectă aceste valori, este inerentă. Altfel spus, valorile nu sunt democratice pentru că au inspirat adoptarea unor norme juridice de către o putere legiuitoare constituită prin vot popular; ele sunt democratice pentru că sunt parametrii necesari ai unei societăți care, în virtutea lor, a făcut posibilă acea putere legiuitoare. De vreme ce normele juridice își au originea în valorile democratice, interpretarea lor trebuie să se facă prin raportare la aceleași valori, ținând cont și de evoluția culturii democratice din care acestea fac parte.

Această perspectivă este cel mai vizibilă în cazul libertății conștiinței, unde concepte ideologice precum toleranța, pluralismul, neutralitatea, conștiința, religia, convingerile, chiar și libertatea și egalitatea, sunt atât de slab juridicizate încât recursul la dimensiunea lor ideologică este inevitabil. Negarea necesității acestui recurs este nu numai o utopie, dar și cea

dintâi eroare în abordarea libertății conștiinței și, odată cu ea, a întregului sistem al drepturilor fundamentale.

O eroare complementară acesteia este substituirea recursului la ideologie cu un recurs la propria concepție despre viață, apelând la tehnici retorice insidioase pentru a promova supremația unei religii sau filosofii. Acest tip de eroare utilizează două vehicule: în primul rând, susținerea primatului religiei asupra absenței religiei, inclusiv asupra doctrinelor filosofice neconfesionale, sau chiar primatul religiei majoritare asupra celorlalte doctrine, și, în al doilea rând, confundarea religiei cu ideologia religioasă.

În ciuda utilizării sale frecvente sau, în statele democratice, doar marginale, primul vehicul este o mistificare a egalității în exercițiul libertății, care este scopul primordial al acestor din urmă state. Principalul conținut normativ al drepturilor fundamentale este obligația de respect egal al exercițiului acestora de către toți membrii societății. Am căutat să demonstrez, în cuprinsul tezei, că, în ciuda unor norme juridice imperfecte și chiar deficiente din punctul de vedere al exigențelor libertății conștiinței, mare parte din prejudiciul potențial al falsului primat al religiei sau, mai grav, al unei anumite religii, poate fi înlăturat pe cale de interpretare, prin raportare la valorile libertății și egalității, inerente unei societăți democratice, guvernate de un stat de drept. Consider că acest lucru este nu numai posibil, ci și necesar, de vreme ce întregul sistem de drept se integrează într-o cultură care valorizează libertatea și egalitatea, deci în care prestația legiuitorului nu ar putea fi interpretată în sensul instituirii unei discriminări decât *in extremis*, când orice altă interpretare a normelor juridice nu ar fi posibilă. Am putut constata că protecția constituțională a libertății conștiinței prin Constituția României, interpretată prin raportare la valorile supreme și la drepturile-principii, este în măsură să asigure egalitatea exercițiului acestui drept fundamental, la cel mai înalt nivel posibil.

Cel de-al doilea vehicul al erorii în materie de libertate a conștiinței are o încărcătură și o amploare mult mai profunde. Se admite, în general, că terorismul motivat religios nu este o manifestare a religiei, la fel ca și acțiunea politică prin care se urmărește instituirea primatului normelor religioase asupra celor adoptate democratic. Însă acțiuni politice mai puțin "radicale" își revendică primatul în raport cu altele în virtutea faptului că sunt inspirate religios, după cum adversarii lor tind să le combată prevalându-se de același motiv. Și, totuși, dreptul pozitiv ar trebui interpretat unitar, iar nu în funcție de afilierea religioasă sau filosofică a fiecărui interpret ori destinatar al legii. Nu poate exista câte o libertate a conștiinței diferită pentru adepții fiecărei religii sau doctrine filosofice neconfesionale ori pentru atei.

Nu preexistă redactării acestei teze vreo teorie coerentă a separației statului față de societatea civilă, care să excludă statutul derogator, fie privilegiat, fie defavorizat, al religiei în sfera publică a relațiilor sociale (6.1.2). Deși excedează prin implicațiile sale domeniul libertății conștiinței, înțelegerea separației dintre politică și religie, respectiv dintre stat și societatea civilă, este esențială pentru reglementarea și aplicarea corectă a acestui drept fundamental, întrucât îi conturează domeniul de aplicare (1.2.5).

Odată înțeleasă separația, în contextul nevoii de egalitate, fiind deci eliminate cele două vehicule ale erorii de a interpreta dreptul prin prisma propriei concepții despre viață, bazele respectării libertății conștiinței vor fi fost așezate. Iar aceasta justifică efortul de teoretizare reflectat în cuprinsul tezei, dublat de cel de testare în același cadru, prin prisma cauzisticii furnizate de jurisprudența cercetată, a conceptelor și a teoriilor avansate.

2. Aspecte metodologice

Libertatea conștiinței nu este doar un articol din Constituție sau un subpunct dintr-o lucrare juridică despre drepturile fundamentale, ci este o întreagă materie. Ea este un drept fundamental, însă unul care se suprapune peste multe altele, adăugând ceva fiecăruia (3.3). Nu numai că ea se ramifică în diverse domenii ale vieții sociale, dar se conectează direct cu principiile fundamentale ale ordinii juridice statale. "Din cauza" libertății conștiinței, primate în lumina egalității juridice, statul trebuie să fie secular, să fie neutru din punct de vedere religios și filosofic, să valorizeze pluralismul religios și filosofic, să promoveze toleranța, să garanteze respectul reciproc al drepturilor tuturor indiferent de convingerile religioase sau filosofice, să colaboreze pe baze egale cu societatea civilă, inclusiv cu organizațiile religioase și cu cele filosofice. Trăgând linie, libertatea conștiinței nu este o creație a democrației, ci una dintre cauzele și, deci, dintre sursele ei culturale permanente, din care democrația își extrage vitalitatea.

Aflându-mă, astfel, în mijlocul unei întregi materii, demersul meu științific s-a îndreptat inevitabil în direcția sintezei, care este necesară cu atât mai mult cu cât materia este populată cu concepte având conținut variabil, în funcție de autor sau de legiuitorul care le utilizează. Chiar și stabilizând conceptele deja existente, ele sunt insuficiente, iar unele chiar inutile sau incorecte.

Orientarea tezei către întreg domeniul libertății conștiinței mi-a asigurat perspectiva asupra acestuia. Parcurgând în mod repetat, pe parcursul lucrării, "înainte și înapoi", distanța de la conceptele cele mai generale la cele mai particulare, am ajuns să le supun unui "rulaj" apt să le verifice și să le garanteze validitatea. Dacă m-aș fi concentrat asupra unui anumit

aspect al libertății conștiinței, mi-ar fi lipsit imaginea de ansamblu care abia din această lucrare rezultă.

Profitând de accesul liber la imaginea de ansamblu, am utilizat, în esență, un model de cercetare "în toi timpi": prin raționamente de tip inductiv, am urmărit definirea conceptelor și formularea principiilor, iar prin raționamente de tip deductiv le-am testat corectitudinea și viabilitatea. Împreună cu nevoia preexistentă de coerență, asumarea dintru început a criteriilor valide pentru a opera cu aceste raționamente, anume a valorilor democratice, a permis formarea și, pe parcurs, consolidarea unei înțelegeri juridice care m-a ferit de capcana de a încerca să păstrez cât mai multe piese par că se potrivesc, doar pentru a expune o imagine cât mai completă, ale cărei detalii mai reușite să abată atenția de la lipsuri și inconsecvențe. Am apreciat, în schimb, că selecția conceptelor nu trebuie făcută prin raportare unele la altele, ci prin raportare la criteriul superior căruia îi servesc. De aceea, am selectat conceptele existente valide, le-am înlăturat pe cele greșite și le-am reconstituit pe cele lipsă raportându-mă la valorile democratice. Am beneficiat, în acest sens, de sprijinul legiuitorului constituant român, care le-a declarat pe unele valori supreme prin art. 1 alin. (3) din Constituție, iar pe altele le-a consacrat ca valori și principii prin alte norme, precum art. 4 alin. (2), art. 8 alin. (1), art. 16 alin. (1).

Lucrarea reflectă, deci, valori democratice precum acestea și are sens numai în dezvoltarea lor practică. Deși libertatea conștiinței este un concept cultural, care susține dreptul pozitiv care îl protejează, el nu este ubicuu, ci este circumscris, ca atare, societăților democratice; într-un cadru diferit, chiar sub aceeași denumire, el desemnează altceva. De aceea, această lucrare se limitează la cercetarea configurației și funcționalității acestui drept fundamental într-o societate democratică. O expunere despre drepturi fundamentale într-o societate absolutistă sau totalitară nu ar fi decât o înșiruire de oximoroane.

Lucrarea mea va dezamăgi, cu siguranță, pe militanții colectiviști, atât religioși, cât și laiciști, întrucât nu o vor putea utiliza în luptele ideologice dintre ei. Ea relevă, în schimb, cum beneficiul libertății conștiinței trebuie să revină în mod egal adeptilor tuturor religiilor sau doctrinelor filosofice neconfesionale și totodată celor care nu au adoptat ori nu se prevalează de a fi adoptat niciuna. Nu susțin irelevanța religiei, ci respectul cuvenit tuturor membrilor unei societăți democratice, indiferent de religie sau de absența acesteia. Susțin că un stat democratic trebuie să colaboreze cu societatea civilă, deci inclusiv cu organizațiile religioase și cu cele filosofice, dar nu spre a le sprijini ca un scop în sine, ci pentru a beneficia de aportul constructiv al acestora la rezolvarea problemelor sociale.

S-ar putea ridica, în acest context, problema dacă susținerea valorilor democratice nu implică totuși o angajare ideologică, de natură să pună în pericol integritatea cercetării, în condițiile în care, în ciuda juridicizării lor prin art. 1 alin. (3), art. 8 alin. (1) și altele din Constituție, valorile democratice nu se pot interpreta decât prin recursul la conținutul lor ideologic substanțial. Fără a avea nevoie de adăpostul normelor juridice care consacră aceste valori, susțin că, spre deosebire de toate religiile și doctrinele filosofice neconfesionale, ca și de toate ideologiile, valorile democratice nu tind să le contrazică pe acestea, luând forma unei doctrine complete, ci acționează minimal asupra cadrului social pentru ca adepții tuturor acestor doctrine complete să se bucure, împreună cu cei care nu sunt astfel de adepți, de exercițiul egal al drepturilor lor. Deși conține unele imperative substanțiale – libertatea, egalitatea, pluralismul, toleranța, respectul reciproc – democrația nu transpune și nici nu suprascrive vreo religie sau doctrină filosofică neconfesională, nu o combate, nu tinde să o înlocuiască, nu o concurează, ci doar garantează un spațiu în care acestea să poată fi manifestate liber, în condiții egale. Acțiunea valorilor democratice asupra acestor doctrine este minimală, rezumând-se la ceea ce este necesar, în mod direct sau indirect, pentru protecția drepturilor fiecărei persoane.

De aceea, și neutralitatea religioasă și filosofică a statului, ca garanție a acțiunii principiului proporționalității în materia limitării exercițiului drepturilor fundamentale, trebuie înțeleasă în paradigma valorilor democratice din care derivă, ea fiind un corolar al egalității. Așa cum statul este neutru și imparțial tocmai pentru că aplică valorile democratice, și cercetătorul jurist este astfel tocmai pentru că își formulează teoriile în lumina lor. Din corelarea principiilor morale ale libertății și egalității rezultă scopul statului de a garanta că libertatea poate fi exercitată în mod egal. Dacă libertatea cuiva se exercită dincolo de acest punct, aceasta se face pe seama libertății altora, ceea ce este nedrept. Există, așadar, un standard substanțial de dreptate, care rezultă dintr-o observare neutră și imparțială a vieții sociale, care transcende toate religiile, doctrinele filosofice neconfesionale, dar și ideologiile, și care constituie reperul concilierii exercițiului drepturilor concurente, cu ocazia aplicării principiului proporționalității.

Faptul în sine că există un standard substanțial de dreptate nu lipsește pe interpretul legii de neutralitate, imparțialitate sau integritate; acest lucru s-ar întâmpla doar dacă el l-ar substitui cu propriile convingeri religioase sau filosofice. De aceea, standardul de dreptate aplicat la concilierea drepturilor concurente trebuie să facă abstracție de astfel de convingeri. Cine nu înțelege, cognitiv și afectiv, egalitatea juridică dintre sine și cei care nu împărtășesc aceleași convingeri nu este apt să fie investit de stat cu sarcina de a aplica un standard de

dreptate, iar cercetările sale juridice vor fi pătinoare. Am căutat să ilustrez, în mod riguros, că o cercetare neutră și imparțială este posibilă, considerând-o chiar necesară, în lumina valorilor democratice care postulează astfel de exigențe în privința aplicării legii.

Lucrarea este mai mult decât un studiu de doctrină și jurisprudență. Atât pentru a ilustra însușirea libertății conștiinței de a fi nu numai un drept fundamental, ci mai ales un concept cultural care se manifestă în domeniul juridic sub forma acestui drept, cât și pentru a compensa slaba juridizare a conceptelor pe care acesta se sprijină, am întreprins o cercetare multidisciplinară, apelând la surse de documentare din domeniile sociologiei, antropologiei, științelor politice, psihologiei, istoriei, filosofiei și religiei. Bibliografia este intenționat eclectică (în privința doctrinei), nu numai sub aspectul domeniilor cărora aparțin lucrările consultate, ci și al orientării lor ideologice, chiar dacă, în mod previzibil, cele ancorate în valorile democratice alcătuiesc marea majoritate. Tot spre a demonstra unitatea, la nivel de esență, a conceptelor cultural-juridice privind libertatea conștiinței, am implicat în cercetare lucrări de specialitate și decizii judiciare atât românești, cât și străine, precum și jurisprudență internațională aplicabilă statului român.

3. Scopul și obiectivele cercetării

Cercetarea a avut ca scop formularea unei teorii coerente asupra protecției constituționale a libertății conștiinței, într-o societate democratică, care să poată servi ca bază pentru cercetări viitoare mai amănunțite (18).

În acest scop, ea a avut ca prim obiectiv verificarea măsurii în care Constituția României răspunde exigențelor de protecție a libertății conștiinței într-o societate democratică, respectiv dacă aceasta împiedică în vreun fel pe legiuitorul ordinar ori instanțele interne să asigure respectarea deplină a acestui drept fundamental.

Al doilea obiectiv a fost relevarea conceptelor existente în această materie, revizuirea acestora și deducerea conceptelor necesare, care deocamdată par să lipsească.

Al treilea obiectiv a fost dezvoltarea funcționalității conceptelor selectate și construite, prin interconectarea lor într-o schemă comprehensibilă de principii și reguli.

Al patrulea obiectiv a fost testarea conceptelor și a principiilor funcționale, utilizând dreptul pozitiv, inclusiv pe cel comparat, precum și jurisprudența constituțională, judiciară și internațională.

II. Structura tezei

Teza cuprinde trei capitole, precedate de introducere și urmate de concluzii. Capitolele I și III cuprind câte trei secțiuni, iar capitolul II cuprinde două secțiuni. Fiecare secțiune se divide în câte două puncte, împărțite la rândul lor în două rânduri succesive de subpuncte, dintre care unele dintre cele din urmă sunt împărțite în fragmente notate cu litere mari. Începând cu introducerea (1) și încheind cu concluziile (18), delimitând astfel cele trei capitole cuprinzând împreună opt secțiuni, deci șaisprezece puncte (2-17), teza este structurată, în plus față de ramificația în capitole și secțiuni, potrivit unui sistem de puncte și subpuncte cu numere unice, care permit inserarea în text a unor trimiteri. Acestea sunt necesare fie pentru mai buna înțelegere a textului, fie pentru evitarea repetițiilor inutile, și facilitează întrucâtva chiar parcurgerea parțială a tezei, în funcție de interesul particular al cititorului.

1. Introducerea

Introducerea cuprinde atât premisele teoretice ale cercetării, expuse mai sus, cât și definirea unor concepte de bază, preliminare, ale materiei libertății conștiinței, care s-au dovedit esențiale pe parcursul tezei: pe de o parte, religia, doctrinele filosofice neconfesionale, doctrinele fundamentale (noțiune originală rezultată din integrarea celor două precedente), ideologiile (formulând teza distincției dintre doctrinele fundamentale și ideologii, inclusiv de cele inspirate de doctrine fundamentale), iar pe de altă parte, sferile publică și privată ale relațiilor sociale, precum și zona de convergență a acestora.

Cu ajutorul acestor noțiuni, am explicat, încă din debutul lucrării, modul în care libertatea conștiinței se raportează la distincția esențială dintre doctrine fundamentale și ideologii: libertatea conștiinței este protejată la nivelul ambelor sfere doar în dimensiunea ei interioară; în schimb, dimensiunea ei exterioară (adică protecția manifestărilor ei exterioare) subzistă numai la nivelul sferei private (în sens restrâns) a relațiilor sociale, dincolo de care este guvernată de alte drepturi fundamentale, începând cu libertatea de exprimare. În consecință, în sfera privată (în sens restrâns) va funcționa plener dreptul de acomodare, îmbrăcând forma tipică generală a obiecției de conștiință, aplicabilă în măsura în care nu au fost instituite norme de acomodare. Dar la trecerea din sfera privată (în sens restrâns) în zona de convergență (care este în același timp cealaltă parte a sferei private și cea parte a sferei publice dedicate dezbaterii politice, nu însă și exercițiului puterii publice), doctrinele fundamentale se manifestă ca ideologii și se bucură de o protecție juridică egală sub imperiul

altor drepturi fundamentale decât libertatea conștiinței. În consecință, în zona de convergență nu există dreptul la acomodare, deci nici norme de acomodare, nici obiecția de conștiință, în sensul propriu-zis al noțiunii, de manifestare a libertății conștiinței. Cu toate că manifestările ideologice religioase, filosofice sau pur civice se bucură în zona de convergență de o protecție juridică egală sub imperiul libertății de exprimare și al altor drepturi fundamentale, numai cele compatibile cu valorile democratice pot trece, prin mecanismele democratice de distribuție a puterii publice, din zona de convergență în sfera publică (în sens restrâns), unde are loc exercițiul puterii publice.

Acest mod de stabilizare a conceptelor securizează identitatea juridică a libertății conștiinței și înlătură bruiatul pe care manifestările ideologice, inclusiv cele de inspirație religioasă sau filosofică, îl exercită asupra înțelegerii conținutului ei normativ. Această abordare a permis dezvoltarea conceptului-cheie reprezentat de obiecția plenară de conștiință, în virtutea căreia, în aplicarea principiului proporționalității limitărilor aduse exercițiului libertății conștiinței, acest drept fundamental poate conferi, uneori, un plus de protecție în raport cu celelalte drepturi fundamentale, începând cu libertatea de exprimare, ceea ce reclamă un test de proporționalitate distinct în privința libertății conștiinței. Dar acest plus de protecție juridică, corespunzând dreptului la acomodare exercitat, chiar în lipsa normelor de acomodare, sub forma obiecției de conștiință, nu acoperă și manifestările ideologiilor religioase sau filosofice, întrucât acestea excedează domeniul de aplicare al libertății conștiinței.

Explorarea acestui spor de protecție, reprezentând conținutul dreptului la acomodare, depinde de dimensiunile substanțiale ale standardului de dreptate practicat la nivelul societății la un moment dat; până ca acesta să fie pus în aplicare, este important de înțeles că sporul de protecție există, că el exprimă, în termeni practici, însăși identitatea libertății conștiinței ca drept fundamental, și că se manifestă, în măsura în care nu este transpus prin norme de acomodare, sub forma tipică și plenară a obiecției de conștiință.

2. Primul capitol – "partea generală"

Capitolul I cuprinde trei secțiuni: (I) tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței, (II) configurația generală și (III) limitele acesteia.

Punând ideea substanței culturale a dreptului la baza cercetării, atunci când am analizat comparativ modalitățile de reglementare a libertății conștiinței, în debutul primului capitol, nu am omis să constat că există și prevederi constituționale prin care unele state, democratice de

altfel, încalcă totuși libertatea conștiinței (2.2.2). Tot pentru că înțeleg acest drept fundamental ca pe un concept cultural pe care dreptul pozitiv doar îl apără, îl securizează și îl dezvoltă, fără însă a-l putea altera, am început cercetarea cu un studiu comparativ al reglementării lui prin constituțiile unor state democratice (2) și abia apoi m-am oprit asupra reglementării constituționale românești (3.2), nu înainte de a releva sursele acesteia, anume tradiția juridică românească (3.1.1) și mai ales dreptul internațional (3.1.2). Acesta, potrivit art. 11 alin. (1) din Constituție, face parte din dreptul intern și, conform art. 20 alin. (1), constituie baza unei interpretări conforme a normelor constituționale, iar, în măsura în care prevede o protecție sporită a drepturilor fundamentale, se aplică cu prioritate față de "legile interne", potrivit art. 20 alin. (2). În acest fel, atunci când am cercetat gradul de adecvare al reglementării constituționale românești, exersasem deja reperele în funcție de care acesta trebuie apreciat.

Ordinea originală a acestei abordări reflectă atât logica subiectului, cât și coerența comunicării științifice. Analiza de drept comparat o precede pe cea de drept românesc întrucât constituțiile altor state pot fi surse de inspirație sau cel puțin repere comparative (pozitive sau negative); pentru o lucrare de drept constituțional român, inversarea acestei ecuații nu ar prezenta interes. Analiza dreptului comparat începe cu reglementările lacunare și cu cele excesive, pentru că acuratețea și coerența cercetării necesită ca acestea să fie cartografiate și date deoparte cu prioritate, spre a lăsa loc unei tipologii utile a reglementărilor adecvate, care va confirma, în mod esențial, și încadrarea normelor constituționale românești în această din urmă categorie. Constatarea că normele constituționale românești privind libertatea conștiinței, în ciuda unor formulări deficitare, dar neesențiale, ce pot fi depășite prin interpretarea lor în corelație cu celelalte norme constituționale, formulări ce ar putea fi și corectate conform propunerilor avansate (3.1.2.C și 3.2.2.G), pot conferi o protecție adecvată a acestui drept fundamental răspunde pe deplin primului obiectiv al cercetării, urmând ca celelalte trei obiective mai sus expuse să fie urmărite pe tot parcursul tezei.

În cadrul celei de-a doua secțiuni, am sintetizat o definiție a libertății conștiinței, ordonând multitudinea de concepte juridice cu conținut variabil, vehiculate în această materie. Am construit inițial o definiție descriptivă, analitică, a cărei complexitate m-a condus la o definiție (mai) sintetică (4.1.2.C), în dezvoltarea căreia am expus tripla dihotomie a acestui drept fundamental, compusă din dimensiunile sale interioară și exterioară, pozitivă și negativă, individuală și comunitară (4.2). Apreciind că dimensiunea interioară primează asupra celei exterioare, ca și cea individuală asupra celei comunitare (dimensiunea interioară fiind integral individuală, iar cea comunitară fiind integral exterioară), dihotomia dimensiunilor interioară și exterioară fiind cea mai importantă distincție în privința

conținutului libertății conștiinței, am rezervat capitolul II dimensiunii interioare și capitolul III celei exterioare.

Am inclus, în cadrul expunerii despre configurația generală a libertății conștiinței, o cercetare amplă a obligațiilor pozitive ale statului, sub trei aspecte esențiale: instituirea unui cadru juridic destinat protecției dreptului, protecția juridică efectivă și protecția împotriva discriminării. Toate aceste obligații pozitive sunt corelative unor prerogative protejate prin libertatea conștiinței, dar care scapă definiției acesteia, atât pentru că au un caracter accesoriu în raport cu aspectele definitorii, cât și pentru că nu sunt, în sine, specifice acestui drept fundamental. Însă acest lucru nu le face mai puțin importante.

Acest punct (5) din secțiunea a II-a constituie nodul strategic dintre partea preponderent teoretică din cadrul primelor 4 puncte și cele două capitole următoare, dedicate unul dimensiunii interioare (8-11) și celălalt dimensiunii exterioare (12-17) ale libertății conștiinței. În cadrul acestora, cercetarea teoretică a fost adâncită printr-o abordare jurisprudencială amplă, ilustrând modul decisiv în care cauzistica judiciară a contribuit la formularea de principii interpretative în domeniul acestui drept fundamental. Rolul acestei analize a obligațiilor pozitive este și acela de a introduce (mai devreme) problematica dimensiunii comunitare, spre a evita riscul de a sugera involuntar că aceasta ar avea un caracter marginal, doar pentru că analiza ei aprofundată are loc abia în ultima secțiune a capitolului III (această ordine fiind, de fapt, impusă de logica după care forul exterior este condiționat de cel interior, iar dimensiunea comunitară de cea individuală, astfel încât a trebuit să tratez dimensiunile interioară și exterioară individuală înaintea celei comunitare). Nu în ultimul rând, abordarea, în cadrul obligațiilor pozitive, a protecției împotriva discriminării pe motiv de religie sau convingere filosofică este menită să sublinieze că principiul egalității constituie cheia de descifrare a acestui drept fundamental, precum și să lămurească distincția tehnică dintre egalitate formală, drept la diferență, măsuri afirmative și discriminare.

În cadrul secțiunii a III-a a primului capitol, am analizat limitele libertății conștiinței, pentru a preciza concepte ce devin recurente în capitolele II și III (necesitate, scop legitim, proporționalitate). Cu această ocazie, am relevat categoria aparte a limitelor naturale, care, spre deosebire de cele juridice, care sunt supuse controlului de proporționalitate, grevează chiar domeniul de aplicare al dreptului, astfel încât acest control nu le este aplicabil (6.1.1). Am depășit îndoiala dată de faptul că aceste limite nu sunt prevăzute expres în nicio lege, întrucât am constatat existența lor ca fiind neîndoielnică, în cadrul stării de legalitate. Altfel, nu s-ar putea explica cum libertatea de gândire este absolută, dar comportă limite exterioare,

de vreme ce influențarea gândirii este de esența interacțiunii umane, indiferent dacă are loc printr-o informare inițială, prin întărirea unei opinii deja formate sau prin contrazicerea ei.

În același context, am analizat corelația art. 53 cu art. 57 din Constituție, relevând că ipoteza stării de excepție vizate prin art. 53 este una marginală și neesențială, fiind în schimb nevoie de o teorie generală a limitelor juridice aplicabile în situații obișnuite. În acest sens, este necesar ca art. 57 să fie coroborat cu art. 53, aplicând principiul proporționalității, *a fortiori*, și în afara unei stări de excepție, dar numai în măsura permisă prin prevederi precum art. 9 par. 2 din CEDO, care exclude securitatea națională dintre scopurile legitime pentru care exercițiul libertății de "conștiință și religie", adică al libertății conștiinței, poate fi limitat (7.2.3). Am insistat asupra prevalenței protecției drepturilor altor persoane asupra celorlalte scopuri legitime pentru limitarea exercițiului libertății conștiinței, care nu pot fi invocate decât dacă aceasta este urmărită fie și doar în mod indirect (7.2.1). În cadrul analizei principiului proporționalității, am utilizat distincția dintre argumentul lockean și argumentul acomodării, acesta din urmă fiind bazat pe sporul de protecție conferit prin intermediul libertății conștiinței, spre a sublinia existența dreptului la acomodare ca aspect esențial al libertății conștiinței (7.3.2.C; 12.1.2.A).

După ce am dezvăluit astfel limitele libertății conștiinței, cele naturale acționând asupra domeniului său de aplicare (conturând-o, deci, ca pe un concept distinct), iar cele juridice asupra exercițiului său, am cercetat în continuare nivelul de protecție juridică conferit prin intermediul acestui drept fundamental, exploatând diagonala principală conținutului său juridic, anume dihotomia *for interior* – *for exterior*.

3. Al doilea capitol – forul interior

Această primă dimensiune a "părții speciale" a domeniului și a exercițiului libertății conștiinței comportă, la rândul ei, o cercetare cu titlu general a laturii statice a forului interior, formând obiectul primei secțiuni, urmată, în a doua secțiune, de o analiză a protecției juridice a acestuia în dinamica interacțiunii sociale, punând în balanță limitele naturale pe care acestea le imprimă asupra libertății de gândire cu dreptul la protecție efectivă împotriva expresiilor abuzive ale interacțiunii sociale.

Protecția juridică a forului interior se realizează prin libertatea de gândire. Contrar tendinței recurente de a se considera gândirea în termeni reductivi, apreciez că această noțiune trebuie înțeleasă într-un sens larg, iar nu în sensul ei din filosofie, psihologie sau fiziologie. Acest sens larg al gândirii acoperă totalitatea proceselor psihice, indiferent de caracterul lor voluntar sau conștient ori de tipul de opinii care constituie obiectul acestora (8.1.1). Dintre

însușirile forului interior, cea mai importantă fiind fragilitatea (8.2.2.), care alcătuiește temeiul factual al nevoii de protecție juridică a libertății de gândire. Am căutat, pentru considerente pe care le consider circumscrise valorii supreme a dreptății, să mut accentul care cade deseori, în motivarea nevoii de protecție a libertății conștiinței, asupra caracterului ferm și de neclintit al convingerilor către realitatea factuală a fragilității forului interior. Astfel, nevoie de protecție juridică nu au numai cei care sunt gata să sufere cele mai mari prejudicii pentru convingerile lor, ci mai ales cei ale căror convingeri sunt slabe, difuze, în curs de formare sau de actualizare, cei care ezită să clameze validitatea absolută a convingerilor lor, care se îndoiesc de ele, întrucât caută permanent adevărul. Aceștia sunt cei cu adevărat vulnerabili la presiune, la îndoctrinare și, în general, la constrângere sau la agresiune psihică, având, în consecință, nevoie de protecția juridică a integrității gândirii. Pentru a înțelege această nevoie de protecție, este nevoie de o perspectivă individualistă, iar nu comunitaristă, asupra societății, care să releve că gândirea umană nu reproduce automat arhetipurile propagate de diversele comunități religioase sau filosofice, ci trebuie înțeleasă în contextul unicității fiecărui individ, numai astfel ținându-se cont de valoarea supremă a demnității umane, care ghidează conținutul tuturor drepturilor fundamentale.

Forul interior este domeniul în care distincția dintre dimensiunea pozitivă și cea negativă prezintă relevanță teoretică, întrucât dimensiunea negativă nu trece pragul celei exterioare. Am argumentat că aceasta este esențialmente interioară, întrucât faptul de a nu manifesta o convingere sau, în general, de a nu exprima o opinie nu este el însuși o manifestare exterioară a acesteia, ideea manifestării unei ne-manifestări fiind un non sens (9.2.1). În consecință, limitele dimensiunii negative pot fi doar naturale, nu și juridice, acționând deci la nivelul domeniului de aplicare al dreptului, nu și la cel al exercițiului. Acest lucru este valabil indiferent dacă omisiunea de exprimare are ca obiect opinii sau convingeri, în acest domeniu nefiind incidentă dimensiunea exterioară a niciunui drept fundamental.

Cercetând dreptul de a avea o opinie sau o convingere, am subliniat distincția pe care aceste noțiuni o imprimă la nivelul dimensiunii exterioare a libertății conștiinței, respectiv a altor drepturi fundamentale. În continuarea expunerii introductive privind noțiunea de "religie" (1.2.1), am explorat abordarea jurisprudențială a acesteia și a celei de "convingeri", dominată, în general, de evitarea definirii celor două concepte (9.1.1), a căror reunire o propun sub denumirea de "doctrine fundamentale" (1.2.3). Dreptul individului de a adopta o convingere implică și pe cel de a decide dacă o are sau nu (9.1.2). *In extremis*, un individ ar putea să nu dovedească faptul că a adoptat o anumită convingere (întrucât există dovezi contrare), dar faptul că nu o are este dovedit prin simpla sa afirmație, neputându-se admite

nicio probă contrară. Acesta este un aspect al dimensiunii negative a libertății de gândire, în contextul inviolabilității forului interior (8.2.1). Chiar dacă are o convingere, un individ are dreptul, nesusceptibil de abuz, de a nu o manifesta (deci inclusiv de a minți că nu o are), chiar și numai într-o anumită împrejurare aleasă arbitrar.

Am cercetat, totodată, câteva aspecte particulare ale dimensiunii negative, dintre care cel mai prezent în normele constituționale este jurământul, îndeosebi cel religios. În pofida predilecției des întâlnite, rezultând din studiul comparativ (2.3.2.B), de a se reglementa prin constituții acest aspect cel mult marginal al exercițiului puterii publice, jurământul religios, dacă este obligatoriu sau implicit (reglementat cu titlu de drept comun, cu posibilitatea de adaptare în funcție de convingerile celui care îl depune), este o manifestare forțată a religiei, deci o încălcare a dimensiunii negative, și totodată un "test religios", deci o formă de discriminare în exercițiul altor drepturi, în funcție de religie (9.2.2.A și B). Nu văd cum instituirea unui jurământ religios obligatoriu sau implicit ar putea fi considerată o limită naturală a libertății conștiinței, ca aspect al interacțiunii sociale considerate normale într-o societate democratică, în contextul în care valabilitatea lui nu poate fi condiționată de existența și natura convingerilor religioase sau filosofice ale persoanei obligate să îl depună.

Trecând la a doua secțiune a capitolului II, am considerat că influența inerentă și legitimă a interacțiunii sociale asupra gândirii se circumscrie conceptului larg de educație, reprezentând o limită naturală a libertății de gândire. Am disjuns acest concept în educația realizată prin mecanisme orizontale, în cadrul cărora am inclus prozelitismul și autonomia religioasă și filosofică a familiei, și educația realizată prin mecanisme instituționale, anume prin învățământ și prin asistența religioasă în serviciile de tip rezidențial destinate protecției copiilor și tinerilor. Am rezervat cercetării dimensiunii exterioare a libertății conștiinței alte forme de asistență religioasă (în armată – 14.1.2, în penitenciare – 15.2, în spitale – 12.2.4.D).

Încadrând prozelitismul ca manifestare legitimă a libertății conștiinței, circumscrisă noțiunii de "învățământ" prevăzută la art. 9 par. 1 din CEDO, am analizat limita naturală pe care acesta o imprimă asupra libertății de gândire. Am argumentat că această limită exclude îndobținerea, ca formă de constrângere psihică, astfel încât protecția împotriva "prozelitismului abuziv" nu vizează, de fapt, prozelitismul în sine, ci mijloacele abuzive (10.1.2.C). Faptul că educația exclude îndobținerea, care este o formă de constrângere psihică, rămâne principala linie de ghidaj și în ceea ce privește învățământul, nu însă înainte de a-l particulariza pe acesta în contextul situației juridice speciale a copilului minor.

Pentru a oferi un fundament teoretic ecuației, mai complicate în comparație cu prozelitismul, care guvernează învățământul realizat în beneficiul copiilor minori, am propus

conceptul de "autonomie religioasă și filosofică a familiei", din care decurge dreptul prevăzut la art. 29 alin. (6) din Constituție. În virtutea acestei autonomii, părinții sau tutorii aleg și aplică educația religioasă sau filosofică a copiilor, imprimând asupra domeniului de aplicare al libertății conștiinței acestora o limită naturală mult mai extinsă față de cea care caracterizează prozelitismul. Așa fiind, chiar dacă păstrează (aproape numai teoretic, dată fiind fragilitatea deosebită a forului lor interior) dreptul de a nu adopta convingerile părinților, în virtutea cărora este educat, copilul este obligat, în principiu, să suporte educația religioasă sau filosofică pe care o primește, chiar dacă aceasta ia forma îndochinării, implicând chiar și alte forme, considerate acceptabile, de constrângere (10.1.3).

Prin intermediul învățământului religios (10.2.2), autonomia religioasă și filosofică a familiei se realizează prin mijlocirea serviciului public, profesorul de religie acționând nu doar ca un prepus al statului și al cultului religios corespunzător religiei predate, ci și al părinților sau al tutorilor care utilizează acest serviciu în virtutea autonomiei religioase și filosofice a familiei. Așa fiind, educația religioasă, implicând îndochinarea copilului, continuă și la școală, în măsura în care acest serviciu public este disponibil. Astfel, ora de religie în accepțiune dogmatică (10.2.3.B) își dovedește legitimitatea în colaborarea statului cu societatea civilă, mijlocind contactul religios dintre culte și părinți, pornind însă de la presupunerea factuală, de care nu sunt convins, că toți părinții care își înscriu copiii la cursul de religie fac acest lucru întrucât și-l doresc, iar nu pentru a preîntâmpina inconvenientele practice ale unei opțiuni contrare (10.2.2).

Autonomia religioasă și filosofică a familiei limitează, deci, libertatea conștiinței copilului prin intermediul educației religioase sau filosofice, nu însă și dreptul acestuia la învățătură. Indiferent de convingerile părinților săi, copilul are dreptul să fie educat ca cetățean al unei societăți democratice (10.2.1), neputând fi "scutit" de studiul disciplinelor științifice, al educației civice sau al religiei în accepțiune pluralistă (10.2.3.A).

Problemele practice privind protecția împotriva îndochinării în mediul școlar apar îndeosebi în contextul funcționării deficitare a orei de religie în formă pluralistă sau al pretenției de a aplica o accepțiune mixtă, inexistentă în realitate (10.2.3.C). Legiuitorul național este ferit de astfel de pericole, întrucât practică accepțiunea dogmatică a orei de religie, potrivit art. 32 alin. (7) din Constituție. Am analizat, totuși, reglementarea națională infraconstituțională, reflectând o corectă aplicare a caracterului facultativ al orei de religie, dar și un anumit grad de eșec în înțelegerea pluralismului religios și filosofic, precum și a prevalenței dimensiunii individuale a libertății conștiinței, asupra celei comunitare (10.2.3.D).

În privința asistenței religioase în serviciile de tip rezidențial destinate protecției copiilor și tinerilor, am analizat măsura în care aceste servicii sunt grevate de garanții ale libertății conștiinței beneficiarilor, dar și în care sunt chemate să substituie mediul familial printr-o educație religioasă sau filosofică răspunzând interesului prevalent al copiilor (10.2.4).

În cele din urmă, am abordat limitele naturale ale dimensiunii interioare a libertății conștiinței din partea opusă educației, anume aceea a manifestărilor abuzive a altor drepturi, îndeosebi a libertății de exprimare, în modalități care aduc atingere acestei dimensiuni interioare. Am susținut că libertatea conștiinței presupune un drept la demnitate religioasă și filosofică, anume de a nu fi supus defăimării sub aceste aspecte și de a fi protejat contra incitării la ură de acest tip (11.1.1). Am analizat distinct aceste două arhetipuri ale abuzului, relevând o tipologie cazuistică a acestora (11.2.2; 11.3.2).

4. Al treilea capitol – forul exterior

Înțelegând astfel dimensiunea deloc neglijabilă a nevoii de protecție a forului interior, am abordat, în capitolul final, problematica manifestărilor exterioare ale libertății conștiinței, subliniind însă, dintru început, legătura totuși indisolubilă dintre forul interior și cel exterior, având în vedere că primul îl determină pe cel din urmă, iar limitarea exercițiului dimensiunii exterioare se reflectă întotdeauna, mai mult sau mai puțin, asupra celei interioare.

Libertatea conștiinței poate fi manifestată de indivizi, dar și de comunitățile religioase sau filosofice formate de aceștia. Până la cercetarea fiecăreia dintre aceste două dimensiuni, individuală și comunitară, a fost nevoie de un efort de teoretizare a mijloacelor juridice de protecție a forului exterior. Am utilizat, în acest sens, două concepte complementare: normele de acomodare (12) și obiecția de conștiință (13). Acestea răspund nevoii de protecție a dreptului la acomodare religioasă sau filosofică, pe care libertatea conștiinței îl cuprinde în chiar esența sa (12.1.2.A).

Am prezentat o tipologie a manifestărilor exterioare ale libertății conștiinței (12.2) și am aprofundat, într-un mod critic, rezolvarea jurisprudențială a purtării vestimentației și a altor însemne religioase în spațiul public (12.2.4).

Libertatea conștiinței, în dimensiune exterioară, nu se reduce la normele de acomodare care o pun în aplicare. Norma constituțională care reglementează libertatea conștiinței se aplică direct în ordinea juridică și poate fi invocată de titularii sau beneficiarii săi în contradictoriu cu statul sau cu alte persoane cu care intră în raporturi juridice, fără a fi nevoie de norme subsecvente care să "transpună" libertatea conștiinței la nivel infraconstituțional.

Faptul că libertatea conștiinței implică și dreptul la crearea unui cadru juridic destinat protecției acesteia (5.1) nu înseamnă că ea nu există în lipsa acestui cadru juridic.

De aceea, manifestarea tipică a libertății conștiinței este obiecția de conștiință, care are aplicabilitate generală și al cărei exercițiu poate fi limitat doar subsecvent aplicării cu succes a testului de proporționalitate. Această idee poate fi înțeleasă pornind de la relația dintre libertatea conștiinței și celelalte drepturi fundamentale. Așa cum a rezultat încă de la început, protecția juridică a libertății conștiinței are loc și prin multe alte drepturi fundamentale, cu al căror domeniu de aplicare se suprapune în diverse măsuri (3.3). Rostul libertății conștiinței, în lipsa căruia ea nici nu ar exista, este că, spre deosebire de fiecare dintre acele drepturi fundamentale cu care împarte domeniul de aplicare, există situații în care ea oferă un plus de protecție juridică.

Așa fiind, o lege care afectează exercițiul vreunui dintre celelalte drepturi fundamentale va fi supusă unui test de proporționalitate, pe care este posibil să îl treacă. La acest nivel, argumentul lockean (7.3.2.C) postulează că măsura în care acel drept poate fi exercitat, sub acțiunea legii respective, nu poate fi mai mică în cazul în care faptul vizat este o manifestare a libertății conștiinței.

Însă, pentru că este posibil ca aceasta să confere un spor de protecție față de acel drept, potrivit argumentului acomodării, este nevoie de un test distinct de proporționalitate, pentru a vedea dacă legea nu încalcă, totuși libertatea conștiinței, ținând cont de importanța convingerilor religioase și filosofice ale persoanelor afectate, care poate antrena o sarcină mai oneroasă și, deci, un prejudiciu mai mare decât s-a detectat din perspectiva celui alt drept fundamental, analizat inițial.

Am propus, în consecință, o definiție juridică a obiecției de conștiință (13.1.2), eliminând bruiajul concepției eronate a colectivismului acesteia și al tendinței de abordare restrictivă a problemei sincerității convingerilor (13.1.3). De asemenea, am analizat două ipostaze ale obiecției de conștiință (13.2), anume față de serviciul militar și în domeniul medical, ilustrând astfel modul corect de funcționare a obiecției, chiar dacă uneori aceasta este în parte transformată în norme de acomodare, în raport cu care se poate invoca, de asemenea, obiecția de conștiință.

În continuare, în secțiunea a II-a, am cercetat două cadre speciale de manifestare individuală a libertății conștiinței, implicând limitări specifice, suplimentare față de situațiile obișnuite: locul de muncă și mediul carceral. Am urmărit, astfel, modul în care normele de acomodare coexistă cu obiecția de conștiință, având în vedere și că numai cele dintâi pot avea

ca obiect măsuri afirmative, în vreme de obiecția de conștiință valorifică numai dreptul la diferență.

În contextul locului de muncă, am analizat concilierea drepturilor concurente sub aspectul sărbătorilor religioase (14.1.1.C) și mai ales al obligației de rezervă a salariaților, ca și din perspectiva neutralității serviciului public (14.2.1) și a extinderii ei în raporturile de muncă din domeniul privat (14.2.2). De asemenea, am tratat asistența religioasă în armată, care trădează carențe substanțiale de "transpunere" a art. 29 din Constituție la nivelul legislației infraconstituționale (14.1.2).

Am analizat manifestarea libertății conștiinței în mediul carceral din perspectiva obligațiilor pozitive și negative ale statului, evidențiindu-le pe cele privind practicile religioase, hrana confesională și ținuta deținuților (15.1), respectiv asistența spirituală a acestora (15.2), precum și deficiențele de reflectare a libertății conștiinței în legislația subsecventă.

Ultima secțiune a capitolului III este alocată autonomiei (sau libertății) cultelor religioase, adică dimensiunii comunitare a libertății conștiinței. Lipsa cazuisticii, ca și a legislației naționale, m-au împiedicat să mă refer și la autonomia organizațiilor filosofice, fără însă a omite că acestea, care *de lege lata* se pot constitui doar ca asociații de drept comun, se bucură (cel puțin teoretic) de drepturi egale cu cele religioase, interpretând art. 29 alin. (3)-(5) din Constituție în lumina art. 4 alin. (2) și a art. 16 alin. (1). Desigur, această interpretare nu poate suplini absența cadrului legal necesar protecției dreptului, adică a dreptului la recunoaștere în condiții egale cu comunitățile religioase.

În studiul autonomiei, am combătut definiția acesteia ca suveranitate și am susținut că aceasta echivalează cu libertatea cultelor religioase. Ea se manifestă în interiorul ordinii juridice, iar nu în afara acesteia (16.1.1). Am prezentat apoi distinct autonomia doctrinară, care este un drept absolut (16.1.2), și autonomia juridică, care este un drept condițional (16.1.3), deci exercițiul său trebuie conciliat cu cel al drepturilor concurente. Am ilustrat, îndeosebi cu aport jurisprudencțial, această conciliere în contextul statutului personalului cultelor religioase, precum și al altor forme de asociere fondate în spiritul unor doctrine fundamentale (16.2.1), insistând asupra domeniului disciplinei interne (16.2.2).

În cele din urmă, am analizat drepturile exclusive ale cultelor religioase (17.1.1), precum și regimul juridic al actelor (17.1.2) și, respectiv al bunurilor acestora, dovedind sporul de protecție pe care libertatea conștiinței îl conferă, de această dată, în raport cu dreptul de proprietate (17.2.1). Cu titlu special, am abordat problematica bunurilor sacre (17.2.2) și pe

cea a măsurilor reparatorii vizând bunurile cultelor religioase naționalizate în timpul regimului comunist (17.2.3).

5. Concluziile

Ultimul punct reunește concluziile fiecărei subdiviziuni a tezei, urmând structura punctelor 2-17 și a subpunctelor subiacente acestora, dovedind contribuția originală a autorului pe tot parcursul lucrării, precum și rezultatele în sine ale cercetării. Lectura concluziilor nu suplinește parcurgerea în întregime a tezei, dar este menită să evidențieze îndeplinirea scopului acesteia, constând în formularea unei teorii coerente asupra protecției constituționale a libertății conștiinței, într-o societate democratică.

Consider deopotrivă că acest rezumat își îndeplinește, la rândul său, scopul de a dezvălui, în linii esențiale, reperele acestei teorii, stimulând interesul științific al cititorilor de a o aprofunda prin lectura tezei.